

ETİMOLOJİ SÖZLÜKLERİ

Mehmet ÖLMEZ

Etimoloji Sözlüğü dendiğinde Türkiyeli bir Türk olarak aklımıza ilk gelen günümüz Türkiye Türkçesinin köken sözlüğüdür. Bir Türkolog olarak etimoloji sözlüğünden söz edildiğinde aklımıza gelense, genelde, Türk dillerinin karşılaştırmalı, etimolojik bir sözlüğüdür. Bu sözlük, Clauson'un, Radloff'un, Räsänen'in hazırlamış oldukları sözlüklerin bir halitası, bir karışımı, daha doğrusu bir sentezi niteliğinde düşünülmelidir. Türk dillerinin başlangıcından günümüze, eksiksiz, tam bir etimoloji sözlüğü bugüne kadar yayımlanamamışsa da, bu konuda bir hayli yol alınmıştır.

İlk Çalışmalar

Karşılaştırmalı ilk etimolojik sözlük, ilk örnek de olsa, Hermann Vámbéry'nin *Türk-Tatar Dillerinin Etimoloji Sözlüğü*'dür. 1878 yılında yayımlanmış olan

çalışma Türkolojinin daha başlangıç dönemine ait bir üründür. O dönemde bugün birer yazı dili olan, ya da bugün dahi konuşma dili olmakla birlikte müstakil sözlükleri bulunmayan (Halaçça, Sarı Uygurca gibi) Türk dilleri çok az biliniyordu, hatta kimileri bilinmiyordu. Vámbéry'nin o dönem elinde kullanabileceği çok az karşılaştırmalı çalışma vardı, bunlardan birincisi belki de Lazar Budagov'un sözlüğüdür. Uygurca adı altında yer verdiği örnekleri ise *Kutadgu Bilig* üzerine hazırladığı kendi çalışmasından almaktadır. Çuvaşça örneklerse 1875 Kazan baskısı olan Çuvaşça-Ruşça sözlüğe dayanmaktadır (*Karnevoy çuvaşko-russkiy slovar*, N. Y. Zolotnijski). Bunların dışında Altay bölgesi için misyonerlerce hazırlanan bir dilbilgisi, Otto Böhtlingk'in Yakutça çalışması ve M. Alexander Castrén'in *Koybalca ve Kara-*

gasça Okuma Kitabı Vámbéry'nin kaynakları arasındadır. Tabii bu kaynaklara göre sözlüğe giren diller de Uygurca (⇒ Orta Türkçe, Kutadgu Bilig!), Çağatayca, Osmanlıca, Kazan Tatarcası, Azeri Türkçesi, Türkmençe, Altayca, Çuvaşça, Koybal-Karagas lehçeleri ve Yakutçadır. Vámbéry'nin sözlüğünde 233 maddede birbirinden farklı çok sayıda sözcük yer almıştır. Gerçekte Vámbéry'ye göre her madde aynı kökten çıkan, farklı ses yapılarına ait sözcükleri içermektedir. Örneğin ilk maddede *aç*, *aj*, *at*, *ay*, *ag*, *ai* ses grubuyla oluşan "açılmış, açık, net, boş, aç, acıkmak" anlamındaki sözcükler yer almaktadır. Bunlar Uyg. *açmak* "açmak", *açak* "kapı; açma", *açuk* "boş, açık, temiz", *açun*, *ajun* "dünya"; *aç* "aç, tok değil", Çağ. *açmak* "açmak, açık etmek", *aç* "yoksul, aç", *açık* "açık" (...), *esnemek* "esnemek, ağzın açmak", Osm *aj*, *aç* "aç, tok değil", *açık* "açık", Yak. *as*, *asabın* "açmak", *as* "aç, tok değil", Koyb. *as* "aç", Çuv. *os* "açmak", *oze* "açık". Vámbéry aynı grupta Çağ. *ayaz* "ayaz, açık hava", *aguz*, *agiz*, *avuz* "ağız" sözcüklerini de ele alır (okuyuşlar Vámbéry'e göredir).

Vámbéry'nin sözlüğünde, yukarıdaki örneklerde de görüleceği üzere, birbirleriyle kökence ilgisiz sözcükler bir arada ele alınmıştır. *aç-* eylemi ile "açılmak" anlamındaki *aç-* kökence farklıdır. Yine burada yer verilen *ajun* sözü ise bambaşka bir köke, farklı bir dil ailesine dayanmaktadır. Benzer şekilde *ayaz* ve *ağız* sözcükleri de bu karşılaştırmalara dahil edilmemelidir. Tabii yer verilen dillerdeki karşılaştırılan örneklerin birbirleriyle aynı kökten oldukları doğrudur: Uyg. *aç-*, Çağ. *aç-*, Osm. *aç-*, Yak. *as-*, Koyb. *os'*.

ETYMOLOGISCHES WÖRTERBUCH
DER
TURKO-TATARISCHEN SPRACHEN.

EIN VERSUCH
ZUR DARSTELLUNG DES FAMILIENVERHÄLTNISSSES DES
TURKO-TATARISCHEN WORTSCHATZES.

VON
HERMANN VÁMBÉRY,

ORD. ÖFFENTL. PROFESSOR DER ORIENTALISCHEN SPRACHEN UND LITERATUREN
AN DER KÖNIGL. UNIVERSITÄT IN BUDAPEST.

Neudruck der Ausgabe 1878
BIBLIO VERLAG · OSNABRÜCK 1972

Türk dilleriyle ilgili ikinci etimoloji sözlüğü olarak Bedros Kerestecian'ın *Matériaux pour un dictionnaire étymologique de la langue turque* adlı çalışmasıdır. Kerestecian'ın sözlüğü esas olarak Türkçedeki yabancı ögeler, daha çok da Yunanca alıntılar üzerinde durmaktadır. Tabii bu sözlüğe kimi Türkçe sözcüklerin Yunancaya ya da Ermeniceye bağlanmaya çalışıldığını belirtmeliyiz. Yalnızca tarihsel bir değeri olan sözlük 1971'de bir kez de tıpkıbasım olarak yayımlanmıştır.

Çağdaş Çalışmalar

Türk dillerinin ilk etimoloji sözlüğü olarak anabileceğimiz en önemli çalışma Martti Räsänen'in *Türk Dillerinin Etimoloji Sözlüğü Üzerine Bir Deneme* başlıklı

çalışmasıdır. Räsänen 1969'da yayımlanan bu önemli çalışmasında, varsa, her sözcüğün en eski biçimi (Eski Türkçe, Orta Türkçe vb.) ya da günümüzdeki biçimi (Azerî Türkçesi, Kumukça vb.) maddebaşı yapılmış, sözcüğün yaşadığı diller, farklı anlamları varsa bunlarla birlikte tek tek gösterilmiştir. Yeri geldikçe kimi sözcükler Ural ve Altay dillerindeki biçimlerle karşılaştırılmış, özellikle Moğolcadan, Mançu-Tunguz dillerinden, Koreceden ve Finceden ak-raba olması olası örneklerle yer verilmiştir. Maddebaşlarından kimisi ana biçimler olup yazılı metinlerde karşılaşılmayan sözcüklerden oluşmaktadır:

**kāl*: Eski Türkçe, Uygurca, Orta Türkçe *kal* "kalmak", Türkmençe *kāl*, Yak. *hāl*, Kumanca, Osmanlıca, Kazakça, Kazan Tatarcası, Teleütçe vb. *kal* "aynı", (Oyrotça) "ölmek, Çuvaşça *yol, yul* "kalmak"

~ Moğolca *kalu* "yaklaşmak, yakına gelmek, hücum etmek"

Räsänen, bir sözcüğün akrabalığı ana döneme değin gidiyorsa bunu, yukarıdaki örnekte olduğu gibi, ~ işaretiyle göstermiştir. Olası bir akrabalık içinse = işaretini kullanmıştır. Sözlüğün ilk biçiminden kimi parçaları 1963 yılındaki Altayistik toplantısında, Helsinki'de okumuştur. Sözlüğün önsöz bölümünden anladığımız kadarıyla Mongolistik ve Arabistikle ilgili konularda alanın uzmanlarının görüşlerine başvurmuştur. Döneminin önde gelen Altayist ve Türkologları da ayrıca esere katkıda bulunmuşlardır (Arapça ve Farsça sözcükler için Jussi Aro, öteki konularda Gerhard Doerfer, Susanne (Zsuzsa) Kakuk, Stanisław Kałużyński, Lajos Ligeti, Nicholas Poppe).

Sözlük çalışması sırasında Räsänen'e yardımcı olan István Kecskeméti 1971'de

bu tür sözlüklerde bulunması mutlaka gerekli olan dizin yayımlamıştır.

Bu yararlı çalışmanın bizce tek kusurlu yanı maddebaşlarının düzenlenişinde birden fazla dilin, ölçünün yer almasıdır.

Räsänen'in sözlüğüyle aynı yıl yayımlanan bir başka sözlük adında "etimoloji" sözünü taşımasa da hazırlanış yönteminden, maddelerin düzenleniş biçiminden dolayı kimi açılardan etimolojik bir sözlük niteliği taşımaktadır. 1968 yılında hazırlığı tamamlanmakla birlikte ancak 1969 yılında yayımlanan bu sözlüğün adı *Eski Türkçe Sözlük'tür (Drevnetyurkskiy slovar')*. Runik harfli yazıtları, Uygur metinlerini ve Orta Türkçe dönemi eserlerini kapsayan sözlükte yabancı sözcüklerin kökeni, Türkçelerince türedikleri kök ya da gövde tek tek gösterilmiştir.

çek- çekmek

çekil- çek- eyleminin edilgen biçimi

çekin- çek- eyleminin dönüştüğü biçimi

çektür- çek- eyleminin ettirgen biçimi

darma (< Sanskrit *dharma*) öğreti, dini öğreti

Türk dilleriyle ilgili etimoloji çalışmalarında dönüm noktası diyebileceğimiz bir dönem hiç kuşkusuz Sir Gerard Clauson'un sözlüğüyle başlamıştır. Eski Türk Yazıtları'ndan 13. yüzyıl Türk dili metinlerine kadarki dönemi içeren sözlük yaklaşık 10.000 maddebaşından oluşmaktadır. Önce ünlülerle sonra da ünsüzlerle başlayan sözcüklere yer veren Clauson, düzen olarak sözlüğünü *abc* sırasıyla değil de hece düzeniyle sıralamıştır, bu konuda sözlüğün giriş bölümüne (X-XIII) bakılabilir. İlk bakışta kullanımı zor görünen sözlük, bu haliyle,

özellikle tarihî dönem Türk metinleri çalışan araştırmacıların işlerini kolaylaştırmaktadır. Sözlükte birbirlerinin zıddı olan ötümlü ve ötümsüz ünsüzler aynı sırada, aynı sesmiş gibi alınmıştır. Buna göre *b/p*, *d/d* *d/t*, *k/g*, *k/g/h* ünsüzleri arasında bir ayırım yapılmamıştır. Benzer yöntem ünlülerde de uygulanmıştır, *o/ö/u/ü*, *i/i*, *e/é/a* ünlüleri daima aynı sırada yer almıştır. Örnek vermek gerekirse, Arap harfli bir metinde *Ė* biçiminde yazılmış bir sözcüğü (eğer Arapça *evvel* değilse) Türkçe olarak düşündüğümüzde en azından üç biçimde, *ol* “o”, *ul* “temel”, *öl* “nem” ~ *öl* “öl!” olarak okuyabilir ve üç ayrı maddeye, hatta dört ayrı maddeye bakmak zorunda kalabiliriz. Oysa Clauson’un sözlüğünde bu sözcüklerden ad kökenli olan ilk üçü arka arkaya dizilmiştir. Kullanıcı bu yolla kısa sürede ilgili maddeye ulaşmakta, kendi metnine uygun olan okuyuşu altmaddelere, örneklere bakarak seçebilmektedir. Clauson’un sözlüğünde her sözcük karşılaştığı en eski yazıta, metne göre maddebaşı yapılmıştır. Sözcüklerin gerçek, varsa mecazî anlamları verildikten sonra günümüz Türk dillerinden hangisinde, ya da hangilerinde yaşandığına değinilir, sonra yazıtlardan başlayarak Kıpçak dönemi eserlerine değin örneklere değinilmektedir. Yeri geldikçe destek amacıyla 13. yy. sonrası metinlerden, Osmanlıcadan, Çağataycadan sözcüğün yaşadığı biçimlere örnek verilir. Her sözcüğün türemiş olduğu kök ya da gövde, alınma bir öğeyse alındığı dil mutlaka belirtilir. Türkoloji çalışmalarının olmazsa olmaz bir el kitabı olan sözlüğün baş kısmında kullanılan çalışmaların uzun uzadıya tanıtımları ve onu izleyen bir yapım ekleri listesi yer alır.

An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth- Century Turkish

Sir Gerard Clauson

Clauson’un sözlüğünden sonra yayımlanmaya başlanmış olup henüz tamamlanmayan bir sözlük de tarihî ve günümüz Türk dillerini içine alan *Türk Dillerinin Etimolojik Sözlüğü (Etimoloğičeskiy slovar’ tyurkskiy yazıkov)*’dür. İlk cildi 1974’te çıkan çalışmanın bugüne kadar ancak dördüncü cildi yayımlanabilmiştir. İlk cildi ünlüleri, ikincisi *v*, *g*, *d*, üçüncüsü *b*, dördüncüsü *c*, *j*, *y* harflerine yer veren çalışma hem artzamanlı hem de eşzamanlı verileri değerlendirmektedir. Oldukça geniş malzemeye, karşılaştırmalara yer verilen sözlükte sözcüklerin köken açıklamalarında kimi eksiklikler ve yanlışlıklar görülmektedir. Tek bir biçim olması gereken ana biçimler kimi maddede iki, üç ya da dört biçimde tasarlanmıştır. Etimolojileri konusunda dik-

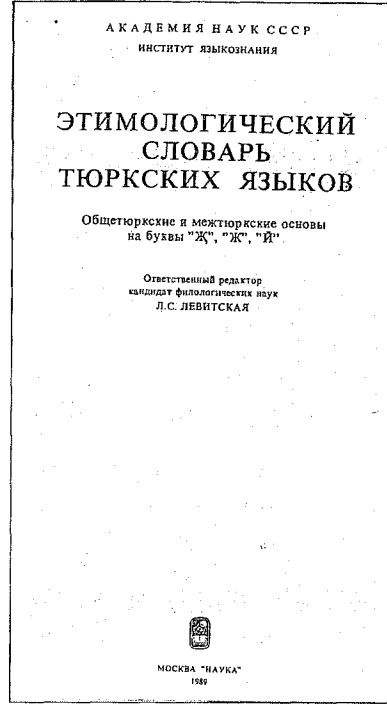
katle kullanılması gereken çalışma sunduğu karşılaştırmalı malzeme açısından epeyce yararlıdır, bu konuda bak. T. Tekin, *TDAY-B 1975-1976*: 274-285. Çalışmalarını Ervand Vladimiroviç Sevortyan'ın başlattığı, ilk ciltlerini yine Sevortyan'ın yayımladığı sözlük, anılan bilimadaminin ölümünden sonra L. S. Levitskaya tarafından sürdürülmektedir.

Hazırlanışı itibariyle etimolojik bir yön gösteren *Eski Türkçede Sözyapımı (Old Turkic Word Formation, Marcel Erdal)* adlı çalışmada Eski ve Orta Türkçe dönemine ait dil verilerinin türeyiş özellikleri yapım eklerine göre ele alınmaktadır. Çalışmanın ilk cildinde addan ve eylemden türemiş adlar, ikinci cildindeyse addan ve eylemden türemiş eylemlere yer verilir (Türkçe tanıtımı için bak. T. Tekin, *Dilbilim Araştırmaları 1993*: 201-208).

Bu çalışmalar dışında tek tek kimi Türk dilinin sözvarlığı etimolojik açılarından ele alınmıştır. Bunları şöylece sıralayabiliriz:

V. G. Yegorov, *Etimologičeskiy slovar' čuvaşskogo yazıka*. Çeboksarı 1964; Çuvaşçanın etimoloji sözlüğü olan çalışmanın tanıtımı için bak. H. Eren, *TDAYB 1972 (1973)*: 241-265.

Stanisław Kałużyński, "Etimologičeskiye issledovaniya po yakutskomu yazıku. Dvuslojniye osnovi...", (I-VII) *RO* 40-45, 1978-1986; *Rocznik Orientalistyczny* dergisinde yayımlanan bir dizi makaleden oluşan çalışma Yakutça sözcüklerin etimolojisini ele almaktadır. Aynı yazar. Yakutçadaki Moğolca öğeleri de ele alan çalışmasını da *Mongolische Elemente in der jakutischen Sprache* adıyla yayımlamıştır. Tüm bu çalışmalar *Iacutice*

adlı çalışmada yeniden bir araya getirilmiştir (Warşova 1995).

Marek Stachowski, *Dolganischer Wortschatz*. Kraków 1993. Dolganca (Yakutçanın lehçesi) sözcüklerin yapısının ele alındığı çalışma bir tür Dolganca sözlük niteliğindedir, tanıtımı için bak. M. Ölmez, *Türk Dilleri Araştırmaları*, 4, 1994: 201-206. Yine aynı yazarın Yakutça İncil çevirisinin sözvarlığını ele alan etimolojik çalışması için bak. M. Ölmez, "Studien zum Wortschatz der jakutischen Übersetzung des Neuen Testaments, Marek Stachowski, Kraków 1995", *TDA*, 5, 1995: 265-269.

Mongolo-Buryatskiye zaimstvovaniya v sibirskih tyurkskih yazıkah, V. İ.

Rassadin, Moskva 1980: Tofalarca üzerine çalışmalarıyla tanıdığımız Rassadin'in bu incelemesi Sibir yöresi Türk dillerindeki Moğolca, Buryat Moğolcası alıntı sözcükler üzerinedir. Etimolojik ve fonetik açıdan ele alınmış olan çalışmanın sonunda her dildeki alıntılar için ayrı dizin vardır.

Kazakça üzerine de şu kısa sözlük yayımlanmıştır: *Kazak tiliniñ kışkaşa etimologiyalık sözdigi*. Almatı, 1966.

Alıntı Sözlükleri

1972-1979 yılları arasında *Folia Orientalia* dergisinin XIV-XX. ciltlerinde yer alan "Studien über die neupersischen Lehnwörter im Osmanisch-Türkischen" (Stanisław Stachowski) adlı çalışma Osmanlıcadaki Farsça ödünçlemeleri ele almaktadır. Anılan çalışmanın kitap olarak yayınlanması için bak. Simurg yay. 1998.

Aynı yazar 1975 ve sonrasında toplam dört parça olarak yayımladığı *Studien über die arabischen Lehnwörter im Osmanisch-Türkischen* çalışmasında da Osmanlıcaya giren Arapça sözcükleri ele almıştır.

Osmanlıcadaki Yunanca ve İtalyanca kökenli sözcükler daha 1893'te Gustav Meyer'ce alınmıştır. Meyer'in çalışması için *Kebikeç*, 7, *Ek*'e bak.

Meyer'den yıllar sonra Henry Kahane, Renée Kahane ve Andreas Tietze Osmanlıcadaki gemicilik ve denizcilik terimlerini ele alan, ayrıntılı, etimolojik bir çalışma yayımlamışlardır: *The Lingua Franca in the Levant. Turkish Nautical Terms of Italian and Greek Origin*, Urbana 1958 (tıpkıbasımı İstanbul 1988). Anadolu ağzlarındaki ödünç sözcükler üzerine yapılan etimolojik çalışmalar için, A. Tietze'nin, H. Eren'in, R.

Dankoff'un, U. Bläsing'in yayınları için *Kebikeç*'in 7. cildinde yer verilecek olan "Karadeniz Ağzları" ve "Ağız Sözlükleri" bölümüne bak.

Komşu Dillerin Etimoloji Sözlükleri

Türk dillerinin, dolayısıyla Türkiye Türkçesinin etimolojisi çalışılırken mutlaka coğrafi komşuluk içerisindeki halkların dillerine ait etimoloji sözlükleri de elden geçirilmelidir. Örneğin Rusçanın, Arnavutçanın, Bulgarcanın, Macarcanın vb. dillerin etimoloji sözlükleri bu açıardan çok önemlidir:

Etymologisches Wörterbuch der Albanischen Sprache, Gustav Meyer, Strassburg, 1891 (5140 maddeden 1180'i Türkçeye ilişkin).

Etimologičeskiy slovar' russkogo yazıka, M. Fasmer, I-IV, Moskva 1964 → (Almanca aslı *Russisches etymologisches Wörterbuch*, Max Vasmer adıyla Heidelberg'de üç cilt olarak 1950-1958 yıllarında yayınlanmıştır). Fasmer'in sözlüğünün sonunda yer alan dizin bölümüne bakıldığında Rusçaya Türk dillerinden bir hayli sözcüğün geçtiğini görürüz. Fasmer sözlüğünde bu örnekler ayrıntılı olarak yer vermiştir.

Sibirya'daki Ural dillerinden Sayan Samoyedcesindeki Türk kökenli sözcükler müstakil bir çalışmada, Aulis Joki'nin *Die Lehnwörter des Sajansamojedischen* adlı çalışmasında ele alınmıştır (Helsinki 1952).

Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen, I-II, Budapest 1992, III Register 1997. Yıllar önce Macarca olarak hazırlanan bu önemli kaynağın Almanca çevirisi ile 1997'de yayımlanan dizin cildi Türkoloji çalışmalarında vazgeçilmez kaynaklardan biridir.

Etimoloji Yazıları

Jan başka

Bu kitap yayınlarının kimi araştırmacının çeşitli yazılarında çok sayıda sözcüğün etimolojisine yer vermiştir. Bunların başında kuşkusuz ülkemizde Hasan Eren'in adını anmak gerekecektir. Özellikle Anadolu ağızlarına özgü sözcüklerin ve yer adlarının üzerinde duran H. Eren'in müstakil olarak ele aldığı sözcüklerin listesi *Kebikeç*'in elinizdeki sayısında yer almaktadır.

H. Eren'in dışında yazılarında düzenli olarak etimoloji konularına yer veren araştırmacılar olarak Talat Tekin, Semih Tezcan ve Şinasi Tekin'in adlarını anmamız gerekmektedir. T. Tekin'in konuya ilişkin yazılarının bir bölümü Türkoloji Eleştirileri (Ankara 21997) adlı kitapta toplanmış olup geri kalanlar da daha yeni bir çalışmada yakın zamanda yayımlanacaktır. T. Tekin'in çalışmalarının bir listesi *Türk Dilleri Araştırmaları*'nin üçüncü cildinde yer almaktadır. Anılan yazarların müstakil etimoloji yazıları dışında çok sayıda kitap tanıtımında da konu üzerinde durdukları görülmektedir.

Tarih ve Toplum dergisinde "İştikakcının Köşesi" adı altında çok sayıda sözcüğün kökenine değinen Ş. Tekin'in yazıları da yine yakın zamanda Simurg yayınları arasında çıkacaktır.

S. Tezcan'ın yazıları içinse kaynaklar bölümüne bak.

Anılan araştırmacılar dışında da ülkemizde etimoloji konusunda çalışmalar yapan araştırmacılar vardır.

Altay dilleri bağlamında, özellikle Türkçe sözcükler üzerinde duran, yurtdışından bir etimolog/Karl H. Menges'in adını anmak gerekecektir. Menges, kitaplarında ve makalelerinde çok sayıda sözcüğün etimolojisini ele almıştır.

Etimoloji çalışmalarını Sibir grubu Türk dillerinin üzerinde yoğunlaştıran Claus Schönig ve Marek Stachowski'nin çalışmaları için kaynaklar bölümüne bakınız.

Türk dillerinin etimoloji çalışmaları alanında yeni ve sevindirici bir gelişme olarak Kraków'da çıkan *Kraków Etimoloji Çalışmaları (Studia Etymologica Cracoviensia, Polonya)* adlı dergiyi anmalıyız. Genel bir etimoloji dergisi olan ve 1996'dan beri yayın yaşamında bulunan *SEC* da ağırlıklı olarak Türk dilleri üzerinde durulmaktadır. Derginin son iki sayısında Marek Stachowski'nin başlattığı "A Current Bibliography of Turkic Etymologies" başlıklı derlemede bir yıl önce Türkoloji alanında etimolojisi yapılan sözcüklerin listesi yer almaktadır. Kısacası her yıl bu dergide kısa bir etimoloji sözlüğü yayımlanmaktadır (1997: 283-330, 1998: 135-161).

Yeni Çalışmalar

Türk Dil Kurumu 1973'te *Türkiye Türkçesinin Tarihsel Sözlüğü, Örnek* adıyla yayımladığı, 35 sayfalık çalışmada yayımlamayı düşündükleri bir tür etimoloji sözlüğünü tanıtmıştı. Bu yararlı çalışma 1983'te TDK yönetiminin ve yapısının Anayasaya eklenen bir maddeyle değiştirilmesi sonucu kalmıştı. *Türk Dili, Dil ve Edebiyat Dergisi*'nden öğrendiğimize göre yeni TDK şu an benzer bir çalışmayı sürdürmektedir (*Türk Dili*, Mayıs 1998).

Son olarak uzun yıllardır Türkçenin, Anadolu Türkçesinin etimoloji sözlüğü üzerinde çalışan Andreas Tietze'nin çalışmasına değinmek gerekiyor. Yaklaşık beş cilt olarak planladığı çalışmasında bir hayli yol kateden Tietze, bu yakınlarda çalışmasından örnekler vermiştir. Bu ör-

/o larak

neklerde çalışmanın amacı, sınırı, dili, örneklerin alındığı kaynaklar hakkında bilgi verilmiştir. Buna göre sözlüğün dili *Türkçe* olacaktır. Sözlükten iki örnek madde:

altıgen (hendese) altı köşeli şekil' < altı ve -gen, krş. üçgen, dörtgen; bu neolojizmin ilhamı tetragon, pentagon, heksagon gibi terimlerden gelmiş benziyor (bunu belki de -gen hecesinin ünlü ve ünsüz uyumuna uğramaması teyit ediyor): rakamlara ilâve edilen bu -gon eki EGr. γωνυ (gony) diz' kelimesinden geliyor. × *Küçük altıgenler halinde kesilmiş camlardan ...* (A. Altan 1985 S. 107).

EO. buçuk II yarım akçe kıymetinde eski bir küçük Osmanlı sikkesi' < buçuk I. × *Yine geldi bir ahriyan, komaz alur buçuğu. / Vây bu kâfir, be mü-selmân, komaz alur buçuğu.* (atı 1987 III, 478). *buçukçu* padişah alayla camiye çıktığı sırada sadaka dağıtan adam' (M. Sertoğlu 1958 s. 51).

Son söz olarak, 1970'lerden beri Türk dillerinin tek tek ve karşılaştırmalı etimolojisi alanında bir hayli yol katedildiğini, bu çalışmaların sonucunun da ikibinli yılların başından itibaren alınacağını gördüğümüzü belirtmek istiyorum.

KAYNAKLAR

(Son yıllarda yapılan çalışmaların tümünün listesi için *Studia Etymologica Cracoviensia*'da Marek Stachowski'nin hazırladığı kaynakçalara bakınız.)

Larry V. Clark, "Mongol Elements in Old Turkic", *Journal de la Société Finno-Ougrienne*, 75, 1977: 110-168.

Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford 1972.

—, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Index Vol. I with a preface by A. Róna-Tas. Szeged 1981.

Gerhard Doerfer, *Türkische und*

mongolische Elemente im neupersischen. I-IV, Wiesbaden 1963, 1965, 1967, 1975.

—, "Gedanken zur Gestaltung eines idealen Türkischen Etymologischen Wörterbuchs", *Orientalische Literaturzeitung*, 66, 1971: 437-454. sütunlar (Türkçe çevirisi için bak. "Türkçenin İdeal bir Etimolojik Sözlüğünün Nasıl Olması Gerektiği Hakkında Düşünceler", *Türk Dili, Dil ve Edebiyat Dergisi*, sayı 392-93, Ağustos-Eylül 1984: 367-374, çeviren: İlhan Çeneli).

Drevnetyurkskiy slovar'. V.M. Nadel-yayev, D.M. Nasilov, E.R. Tenişev, A.M. Şçerbak, Leningrad 1969.

Marcel Erdal, *Old Turkic Word Formation, A Functional Approach to the Lexicon*. Wiesbaden I-II, 1991.

Stanislaw Kałużyński, "Etimologičeskiye issledovaniya po yakutskomu yazıku. Dvuslojniye osnovı...", (I-VII) *Rocznik Orientalistyczny*, 40-45, 1978-1986.

Qazak tiliniñ kaskaşa etimologiyalık sözdigi. Almatı 1966.

Bedros Kerestedjian, *Matériaux pour un dictionnaire étymologique de la langue turque*. Constantinople 1891/ Londres 1912/ tıpkıbasım Amsterdam 1971.

Karl H. Menges, "Etymologika zu den altajischen Bezeichnungen von Metallen, Haustieren und Gewächsen", *Ural-Altäische Jahrbücher, Neue Folge*, c. 3, 1983, 102-165.

İsmail Parlatur, "Türkiye Türkçesinin Tarihsel Sözlüğü Çalışmaları", *Türk Dili, Dil ve Edebiyat Dergisi*, sayı 557, Mayıs 1998: 387-399.

Martti Räsänen, *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*. Helsinki 1969; *II Wortregister* 1971 (I. Keckskemeti).

Osman F. Sertkaya, "Türkçeden Başka Dillere Geçen Kelimeler Üzerine", *Türk Dili*, c. 48, sayı 386, Şubat 1988: 114-→.

—, "Çın 'doğru, gerçek'", *Türk Dili*, c. 55, sayı 436, Nisan 1988: 175-→.

—, "Cebelü zırlılı' ve Yalañaç ~ Yalñaç 'çıplak'", *Türk Dili*, c. 56, sayı 439, Temmuz 1988: 1-→.

E.V. Sevortyan, *Etimolojişeskiy slovar' tyurkskiş yazıkov*. Moskva 1974, I-IV, 1980-1989.

Marek Stachowski, "Einige tofalariſche Etymologien vor gemeintürkischen Hintergrund", *Ural-Altaiſche Jahrbücher, Neue Folge*, 10, 1991: 99-105.

—, *Dolganischer Wortschatz*. Kraków 1993.

—, "Etymological Studies on Khakas Food Names", *Folia Orientalia*, 31, 1995: 147-161.

—, "Einige chakassische Etymologien", *Ural-Altaiſche Jahrbücher, Neue Folge*, 14, 1996: 218-230.

—, "Notizen zur Etymologie der tschulymischen Gerätenamen", *Journal de la Société Finno-Ougrienne*, 87, 1997: 243-248.

Semih Tezcan, "Tonyukuk Yazıtında Birkaç Düzelte", *TDAYB 1975-1976*: 173181.

—, "Eski Türkçe buyla ve bayı Sanları Üzerine", *TDAYB 1977*: 53-69.

—, "Dîvânü lugatî't-türk'te Yâzkând", *TTK Belleten* 42, 1978: 421-425.

—, "Dede Korkut Kitabında boy boylamak, soy soylamak", *Ömer Asım Aksoy Armağanı*. Yay. M. Canpolat, S. Tezcan, M. Ş. Onaran, TDK Ankara 1978: 227-236.

—, "Kutadgu Bilig Dizini Üzerine", *TTK Belleten* 45, Nr. 178, 1981: 2378.

—, "Ein in Vorbereitung befindliches alttürkisches Wörterbuch und einige gewagte Etymologien", *Ural-Altaiſche Jahrbücher, Neue Folge*, c. 2, 1982: 285290.

—, "özkân ein verkanntes alttürkisches Wort für Regen", *Altorientalische Forschungen* 16, 1989: 193195.

—, "Yaygın Bir Gölge Sözcük: çiçek/çişik", *TDA 3, (Talat Tekin Armağanı)* Ankara 1993: 257-266.

—, "Über Orchon-Türkisch çuğay", *Beläk Bitig. Sprachstudien für Gerhard Doerfer*. Yay. M. Erdal ve S. Tezcan; Wiesbaden 1995: 223-231.

—, "Ein ghostword von Maḥmūd al-Kāşgarî", *Turcica* 28, 1996: 261-269.

—, "Additional Iranian Loan-words in Early Turkic languages", *Türk Dilleri Araştırmaları*, 7, 1997: 157-164.

Andreas Tietze, "Der türkeitürkische Wortschatz", *Archivum Ottomanicum*, yay. G. Hazai, 14, 1995/96: 5-37.

Türkiye Türkçesinin Tarihsel Sözlüğü. Örnek. Haz.: A.S. Levend, A. Dilâçar, C. Dilçin, TDİK, Ankara 1972

Herrman Vámbéry, *Etymologisches Wörterbuch der turko-tatarischen Sprachen*. Leipzig 1878 (tıpkıbasımı: Osnabrück 1972), 228 s., 216-228. sayfalar arası dizin.

V.G. Yegorov, *Etimolojişeskiy slovar' çuvaşskogo yazıka*. Çeboksarı 1964.

this man' *III* 373; *munu*: *harf wa ma'nahu huwa dā* a particle meaning 'this'; it is the answer to the question *ka'mi*: *ayna huwa 'where is it?' III* 237; other oblique cases are *munda*: 'here', *mundin* 'hence', *bu'lar* 'these'; *binu*: 'this' occurs once *I* 145, 17 (*xumar*); perhaps a scribal error: *KB* as in *Kağ*: *xii(?)* *At*. the forms are *bu*, *muni*, *muğa*, *munda*, *mundin*; *Tef*. the forms are *bu*, *muni*, *munu*/*munup*, *muğar*, *munda*, *mundin*, *bular*/*munlar* 108, 110, 223-6: *XIV Muh. hüdā* *bu*: *Mel.* 5, 4; 8, 15, etc.; *Rif.* 75, 81, etc.; *hā'udā'* *bu'lar* 8, 15; 81; *hāhūnā* *munda*: *min hāhūnā mūndan* 15, 3; 91: *Çağ.* xv ff. *munup*, *munda* *bunup*, *bunda* *Vel.* 385-6; *BU* Demonstrative Pron. in 'this' *San.* 141 v. 24 (quotn.); *munup*, *muna*/*muğa*, *munda* *do.* 320v, 9 ff.; some declensional forms, with quotns. *do.* 15v, 16 ff.: *Xvvar.* *xiii bu*, in oblique cases both *b-* and *m-* e.g. *bunlar*/*munlar* 'Ali 9; *xii(?)* the forms in *Oğ.* are *bu*, *munt*, etc., *bunda* (twice)/*munda* (8 times), *munlar*: *xiv bu*, oblique cases in *m-* *Quib* (only *munda* 'here' listed 112); *MN* *passim*: *Kom.* *xiv bu* and oblique cases with *m-* in Sing. and *b-* in Plur. are common *CCG*, *CCG*; *Gr.* 67: *Kip.* *xiii hüdā* *bu*; *hā'udā'* *munlar* *Hon.* 50, 14: *xiv bu*: *bi-ma'nā dā* *Id.* 28; in the grammar *do.* 118-19 *bu*, *bular*, *bunda*: are mentioned; in *Bul.* 15, a grammatical section, the forms given are *bu*, *munlar*, *bunur*, *buni*, *munlarun* (*li-hā'udā'*), *bular*: and *bularun* (*lahun*), *munlarun* (*lahun fi'l-ibtidā'*) 'to them in the beginning?': *xv* in a para. on the Demonstrative Pron. in *Kav.* 49 the forms quoted are *bu*, *bu'lar* and *munda*; in a similar para. in *Tuh.* 42a. *bu* and *mu* are given as alternative forms; forms occurring elsewhere are *bular*/*mular*, *munu*, *munun*, *munda*: *Osm.* *xiv ff.* *bu*, *bunu*, etc. are the normal forms at all periods, *bular* was the standard form till *xvi* and occurs sporadically later *TTS I* 122 ff; *II* 174 ff.; *III* 115 ff.; *IV* 130 ff.; *munda* occurs in one *xiv* text *II* 698.

2 *bu*: 'steam'; this is the oldest form of this word, but in almost all modern languages in which it survives the form is *buğ* or the equivalent. S.i.a.m.l.g. Almost syn. *w. bus* but an etymological connection is improbable. See *Doerfer II* 791. *Xak.* *xi bu*: *al-buxār* 'steam'; hence one says *eşiğ* *bunı*: 'steam from a cooking pot' *Kağ.* *III* 206: *xiv Muh.*(?) *al-buxār* *bu*: *Rif.* 184 (only); *Çağ.* xv ff. *buğ* 'the steam' (*buxār*) which rises from boiling water or a cooking-pot and the like; the steam (i.e. mist) which rises from the ground or in the mountains is called *duman* *San.* 136r, 23; reverse entry *do.* 225v, 20: *Kip.* *xiv buğ*, *nū yarış* 'nū *buxār*l-*qidr*' the steam which rises from a cooking pot' *Id.* 33; *Osm.* *xiv ff.* *buğ* 'steam' in several texts *TTS I* 120; *II* 171; *IV* 128.

Mon. V. BA-

ba-: 'to bind; to fasten (something Acc., to something Dat.)', both lit. and metaph.

N.o.a.b.; in about *xiii* it was replaced by *bağla-*; q.v. *Çf.* *çığ-*, *çığ-*. *Türk* *viii T.27* (1); *viii ff.* *IrKB* 14 (eğiltili); 13 (ur-); (?) *Toy.* *IV*, 3-5 (see *ayar-*); *Man.* *bēs tepr* *yartukin evke bark(ka) ba'datmz erser* 'if we have bound the light of the five gods to our house and household goods' *Chuar.* 235-6; *kenü* *könülün niğosaklar üze barnaz ulamaz* 'he does not fasten (Hend.) his own mind on the Hearers (l.-w.)' *M III* 22, 12-13; *Uğ.* *viii ff.* *Man.-A* *ol üç yeklerig anrxwznta badi* 'he fastened those three demons to the Zodiac (l.-w.)' *M I* 19, 1-2; *aydı bağ tēp* 'he said "bind him"' *Man.-Uig. Frag.* 400, 2: *Bud.* (*hang a bell on each tree*) *19iğ bağ, kamağ 19iğ başın birgeru bağ* 'tie a cord (to each) and tie the ends of all the cords together' *PP* 80, 1-2; *bayurmen* 'I bind', in a mystical sense *U II* 69, 1-5 (i); a.o. *U III* 83, 2: *Civ.* *ağrıgıt bazım* 'let him bind up his painful (parts)' *TT VII* 29, 22; a.o. *II* 16, 19; *Xak.* *xi ol atıg badi*: 'he tied up (*qadda*) the horse' (etc.) also anything that one ties up with a rope and makes fast (*hull say*) 'aqada 'alayı bi'l-habl wa acafaqlıhi' *Kağ.* *III* 247 (bair, barmak); at *ba'dim rabatıl-faras* 'I tied up the horse' *III* 250, 3; a.o. *III* 224, 12 (kası); *KB* *katıg* *ba anı* 'tie it (your tongue) up firmly' 964; a.o. 542 (*katıg*), 741, 1456, 1496, 1588; *xiii(?)* *At.* *nelük malika munça kögül barnaktı* 'why do you fix your mind so (firmly) to wealth' 183; similar *phr.* 220 (in both verses there is a v.l. *bağlamak*).

Mon. BB

S *bew/böv* See *böğ*.

Dis. V. BBG-

E *büvkür-* See *bürkür-*.

Dis. BBL

PUF *bibli*: (?pipili) *Hap.* *leg.*; unvocalized but in a section headed *fa'fi*, etc. L.-w. *fr.* Sanskrit *pippali* 'long pepper'. See *bitrüd*. *Xak.* *xi bibli*: *al-lār fulful* 'long pepper' *Kağ.* *I* 430.

Dis. BBR

PUF *papur(?)* See *butar*.

Mon. BC

VU *buş buş* *Hap.* *leg.*; onomatopoeic for bird-song. *Xak.* *xi Kağ.* *II* 290 (sürmüğük).

Mon. V. BC-

biç/*biç-* 'to cut'; one of several words with this meaning, cf. *üz-*, *kes-*, etc., with restricted meanings like 'to cut out (a garment)' in some modern languages. The original form was almost certainly *biç-*, but there is great inconsistency about the vocalization, some modern languages having a back vowel in the verb and a front one in *der.* f.s like *biçak* or vice versa. Survives with back vowel in NE and NC Kir. and front vowel in NW, SW; in SE, SC where -i- does not occur the true form